

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ԱՐՏԱԿ ԷԴՎԱՐԴԻ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ 1918-1920 ԹԹ.**

**Է.00.01 «Հայոց պատմություն» մասնագիտությամբ պատմական
գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության**

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ 2021

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնում:

**Գիտական ղեկավար՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վիրաբյան Վանիկ Հրանտի**

**Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ստեփանյան Խաչատուր Ռոստոմի**

**պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Սուքիասյան Համո Կարենի**

**Առաջատար կազմակերպություն՝ Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական
համալսարան**

**Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2021 թ. ապրիլի 30-ին, ժամը
15⁰⁰-ին, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում գործող ԲՈԿ-ի Հայոց պատմության
004 մասնագիտական խորհրդի նիստում (հասցեն՝ 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան 24/4):**

**Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գրադարանում:**

Սեղմագիրն առաքվել է 2021 թ. մարտի 15-ին

**Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ**

Մուրադյան Հ. Ղ.

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Հայ-վրացական հարաբերությունների արդի ընթացքը և զարգացման միտումները այն կարևոր իրողություններից են, որոնցից կախված է երկու հարևան ժողովուրդների բնականոն զարգացումը, միջպետական հարաբերությունների նոր որակը:

Ռուսաստանում տեղի ունեցած 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջումն ու հաջորդած դեպքերը իրենց անջնջելի կնիքը թողեցին Անդրկովկասում ազգային պետությունների ձևավորման, 1918 թ. մայիսին անկախության հռչակման խորքային գործընթացների վրա:

« Կետաքաղաքական համակարգի կայացման գործընթացներին զուգընթաց ջանքեր գործադրվեցին այլ պետությունների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ: Արտաքին աշխարհի հետ հարաբերությունների ապահովման առումով միանգամայն կարևորվեցին Թիֆլիսում, Փարիզում, Թեհրանում, Հյուսիսային Կովկասում հիմնված դիվանագիտական ներկայացուցչությունները, Բաթումիում, Փոթիում, Սուխումիում, Վլադիկավկազում, Դոնի Ռոստովում և այլուր բացված հյուպատոսությունները: Մասնավորապես կարևորվեց թիֆլիսյան դիվանագիտական կառույցի դերը: Ըստ այդմ նրա դերը հայ-վրացական հարաբերություններում կարևորվեց, այդ թվում 1918 թ. դեկտեմբերյան բախմամբ ծագած լարվածության մեղմացման գործում: Այն կապող օղակ էր ոչ միայն անդրկովկասյան տարածաշրջանի, այլև Անտանտի երկրների, Ռուսաստանի և նրա հարավի պետքաղաքական կառույցների հետ: Փաստերը վկայում են, որ « կառավարությունը անհրաժեշտ տեղեկությունները գլխավորապես ստանում էր Թիֆլիսում գործող դիվանագիտական ներկայացուցչության և նրան ենթակա հյուպատոսական ծառայությունների միջոցով, որին էապես նպաստում էր Տեղեկատվական բյուրոյի, ինչպես նաև ներկայացուցչության կազմում գտնվող զինվորական կցորդի գործունեությունը: Այն ապահովում էր պարենային-առևտրական հաղորդակցությունը և ռազմական բեռնափոխադրումը Վրաստանից Հայաստան:

Այսօր Առաջին հանրապետության իր նշանակությամբ ու գործառույթներով թերևս ամենակարևոր քաղաքական-դիվանագիտական կառույցներից մեկի՝ Վրաստանում « ներկայացուցչության գործունեության անհայտ էջերի ուսումնասիրման ու ընդհանրացման հարցը կարևորվում է արդի գործընթացների ու Առաջին հանրապետության պատմության առավել ամբողջացման տեսանկյունից:

Այդուհանդերձ, « ներկայացուցչության գործունեությունը շատ ընդհանուր և հպանցիկ է շոշափվել, և առ այսօր որևիցե ամբողջական, ընդհանրացնող աշխատության, որը կընդգրկեր Թիֆլիսում « ներկայացուցչության գործառույթները 1918-1920 թվականներին՝ գործնականում չի կատարվել և սույն ատենախոսությամբ խնդիր է դրվել առավելագույնս համակողմանի հետազոտել առաջադրված թեման, լրացնել առկա բացը, քանի որ առ այսօր նման գիտական հետազոտություն չի եղել և դեռ չկա:

ԼՊԱՏԱԿ և ԽՆԴԻՐՆԵՐ: Ատենախոսությունում գլխավոր նպատակն է եղել հետազոտել Վրաստանում « դիվանագիտական ներկայացուցչության համակարգի ձևավորման և կայացման դեռևս չլուսաբանված գործընթացները.

1. « դիվանագիտական ներկայացուցչության ձևավորման, պաշտոնական մակարդակով բացման գործընթացը և հետագա քայլերը.

2. Ներկայացուցչության գործունեությունը 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմին նախորդած դիվանագիտական հակամարտության օրերին.

3. Ներկայացուցչության ձեռնարկած քայլերը 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմի օրերին.

4. Ներկայացուցչության գործունեությունը 1919 թ. հունվարյան հայ-վրացական կոնֆերանսի ժամանակ.

5. Ներկայացուցչության դերը Վրաստանում և մասնավորապես Ծալկայի ու Բակուրիանի շրջաններում ապաստանած գաղթականության առջև ծառայած խնդիրները լուծելու գործում.

6. Ներկայացնել ներկայացուցչության գործունեությունը Թիֆլիսում գտնվող հայկական գույքի, և առաջին հերթին ռազմական ունեցվածքի, հայ զինվորության Հայաստան շուտափույթ տեղափոխման, զինակոչի կազմակերպման և այլնայլ խնդիրների լուծման գործում.

7. Բացահայտել ներկայացուցչության դերը 1919 թ. հունիսի վրաց-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքի կնքման ժամանակ.

8. Հետազոտել պատերազմին հաջորդած փուլում դիվանագիտական կապերի վերականգնման և 1919 թ. մարտին Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության վերաբացման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը.

9. Ներկայացուցչության գործունեությունը հետպատերազմյան ժամանակահատվածում առևտրատնտեսական կապերի կարգավորման, տարանցման ապահովման և պարենային խնդիրների լուծման գործում.

10. ՀՀ ներկայացուցչության ջանքերը հայ-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցության, կամ պաշտպանական միության ձևավորման ուղղությամբ և դրանց ձախողման պատճառները.

11. Ներկայացնել ներկայացուցչության աշխատանքները 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակահատվածում:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐՈՒՅԹԸ: Ատենախոսության գիտական նորույթը պայմանավորված է նրանով, որ հեղինակը հենվելով արխիվային չօգտագործված և նորովի շրջանառված նորահայտ նյութերի, հուշագրության, մամուլի ու պատմագիտական առկա գրականության և այլ վավերագրերի վրա, առաջին անգամ հատուկ և ամբողջական հետազոտման է ենթարկել դեռևս չլուսաբանված թեմա՝ Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը միջպետական, ազգամիջյան, ռազմաքաղաքական հարթություններում:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը շարադրելիս հիմք է ընդունվել պատմական անաչառությունը և անկողմնակալությունը, ոչ կուսակցական մոտեցումը: Ցուցաբերվել է պատմահամեմատական, քննական-վերլուծական մոտեցում:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ: Ատենախոսության շարադրանքը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է Առաջին Հանրապետության տարիները՝ 1918-1920 թվականները:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ: Ատենախոսության աղբյուրագիտական հիմքը Հայաստանի Ազգային արխիվի (ՀԱԱ) ֆոնդերն են: Դիտարկված հիմնահարցի տեսանկյունից մասնավորապես կարևորվել են ՀՀ ազգային արխիվի 198 (ՀՀ խորհրդարան), 199 (Նախարարների խորհուրդ), 200 (ՀՀ ԱԳ

նախարարություն), 275 (276) (Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություն), 368 (Բաթումի հյուպատոսություն) և այլ ֆոնդերը: Ատենախոսության համար որոշակի արժեք են ներկայացրել նաև մամուլի և այլ բնույթի նյութերը:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունն ունի ինչպես գիտական, այնպես էլ կիրառական նշանակություն՝ հնարավորություն տալով պարզաբանել ՀՀ համար կենսական Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության գործառույթների հիմնական ուղղությունները և ձեռք բերված արդյունքները, որոնք կարող են օգտագործվել հատուկ մշակումների և դասընթացների համար: Ուսումնասիրության նյութերը կարող են օգտագործվել ՀՀ ԲՈՒՀ-երի մասնագիտական ամբիոնների կողմից՝ հատուկ դասընթացների կազմակերպման ժամանակ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՓՈՐՁԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ և ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀԱՎԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ատենախոսությունը քննարկվել և հավանության է արժանացել ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի նիստում: Հիմնական դրույթները ներկայացվել են ատենախոսի կողմից հեղինակած հոդվածներում:

ԽՆԴԻՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ: Առաջադրված խնդիրները արժևորելու տեսանկյունից ուշադրություն է դարձվել ժամանակաշրջանը արտացոլող մի շարք փաստաթղթերի ժողովածուների և հրապարակումների վրա՝ որոնք հնարավորություն են տալիս պատկերացնելու, թե ինչպիսի միջազգային-քաղաքական իրավիճակում է գործել ՀՀ ներկայացուցչությունը: Հետազոտմանը նպաստել են նաև անմիջականորեն թեմայի հետ չառնչվող մի շարք նյութերի և փաստաթղթերի հավաքածուներ²: Ատենախոսության համար կարևոր հիմք են հանդիսացել նաև ժամանակի մամուլում հրապարակված նյութերը:

Որպես կարևոր աղբյուր միանգամայն արժևորվում է Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության խորհրդական Մ. Թոմանյանի աշխատանքը, որը նվիրված է Առաջին հանրապետության դիվանագիտական պատմությանը, որում սակայն առանձին պատմագիտական անդրադարձ ներկայացուցչության բազմաբնույթ գործառույթներին՝ չկա, այլ ընդամենը մի շարք կարևոր բնութագրիչ փաստեր և իրավիճակների ներկայացում, որոնք նպաստել են հիմնախնդրի ամբողջացմանը³:

---

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (Քաղաքական պատմություն), Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (Կազմ.՝ Գ. Գալոյան, Վ. Ղազախեցյան (ղեկավար), Վ. Մելիքյան և ուրիշներ), Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000: Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ. /զլխ. խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան, Եր., Հայ. ազգ. արխիվ, 2009: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նիստերի արձանագրություններ: 1918-1920 թթ. / զլխ. խմբագիր և կազմող՝ Ա. Վիրաբյան, Եր., Հայ. ազգ. արխիվ, 2014 և այլն:

² Տե՛ս Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлиси, Типог. Прав. Груз. Республ., 1919, Изъ истории армяно-грузинских отношений. 1918 годъ (пограничные конфликты: переговоры: война: соглашение), Тифлиси, Гос. типог., 1919: Германские оккупанты в Грузии в 1918 году. Сб. документов и материалов. Сост. Габричидзе М. М., Тбилиси, Госиздат Груз. ССР, 1942: Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917-1921 гг.). Сост. С. Д. Беридзе, Тбилиси, Гос. изд-во «Сабчота Сакартвело», 1958:

³ Տե՛ս Тумаян М., Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг., Ер., Нац. архив Армении, 2012:

Թեմայի հետազոտման տեսանկյունից առանձնանում է սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրման բնագավառում զգալի ներդրում կատարած Հ. Սուքիասյանի⁴ խմբագրությամբ և առաջաբանով հրատարակված Մ. Հարությունյանի նամակները և զեկուցագրերը ամփոփող ժողովածուն, որում դիտարժան մանրամասներ կան՝ կապված Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ստեղծման և հավատարմատարների գործունեության հետ⁵: Դիտարժան է Հ. Սուքիասյանի խմբագրությամբ կազմված փաստաթղթերի մեկ այլ ժողովածու ևս, որը հնարավորություն է տալիս ներկայացնել ներկայացուցչության ստեղծման և գործունեության պատմության մի շարք կողմեր: Պատմաբան Հ. Սուքիասյանի կողմից գիտական շրջանառության մեջ դրված մի շարք արխիվային հրատարակումները վերաբերում են Լոռու Չեզոք գոտու, Բորչալուի գավառի, Ախալքալաքի և առհասարակ 1918-1921 թթ. պատմության տարաբնույթ հարցերին, որոնք խնդրի բազմակողմանի վերհանման տեսանկյունից զգալի պատմագիտական արժեք են ներկայացնում⁶:

Հետազոտական առումով կարևորվում են Ս. Վրացյանի, Հովհ. Քաջազունու, Ա. Ջամալյանի, Ռ. Տեր-Մինասյանի, Ալ. Խատիսյանի, Արտ. Բաբայանի, Հ. Սառիկյանի և այլոց գործերը⁷: Սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունի Փարիզի վեհաժողովում Վրաստանի պատվիրակության իրավախորհրդատու Զ. Դ. Ավալովի (Ավալաշվիլու) աշխատանքը⁸:

---

⁴ Տե՛ս Հայաստանի անկախության հռչակումը և իշխանության կենտրոնական մարմինների ձևավորումը (1918 թ. մայիս-հուլիս). Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու/ կազմող, առաջաբանի և ծանոթագր. Հեղինակ՝ Հ. Կ. Սուքիասյան, երկրորդ լրացված և բարեփոխ. հրատ., Եր., Հայ. ազգ. արխիվ, 2009:

⁵ Հարությունյան Մ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1919 թվականներին (նամակներ, զեկուցագրեր), Եր., ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ին-տ, 2017:

⁶ Տե՛ս Документы об армяно-грузинском пограничном споре в Лори (декабрь 1920 г.- январь 1921 г.), կազմող՝ Հ. Սուքիասյան, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2010, N 1, էջ 253-262, նույնի՝ Հայ-վրացական սահմանավեճը փաստաթղթերի լեզվով, կազմ. Հ. Կ. Սուքիասյանը, «ՎԷՄ», համահայկական հանդես, Դ (Ժ) տարի, 2012, թիվ 4 (40), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 194-216, նույնի՝ Հայ-վրացական խաղաղարար կոնֆերանսի հայկական պատվիրակության հաշվետվությունը (1918թ. դեկտեմբեր-1919 թ. մարտ). Կազմ.՝ Հ. Սուքիասյան, «Պատմաբանասիրական հանդես», 2009, N 1, էջ 185-206:

⁷ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1993: Քաջազունի Յովհ., Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ ևս. Վիեննա, Մխիթարեան տպ., 1923: Ջամալյան Ա., Հայ-վրացական կնճիղը, «Հայրենիք», 1928: Ռուբէն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հատոր Է. Գ հրատ., Թեհրան, 1982: Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը. Բ տպագր., Բէյրութ, տպ. Համազգ., 1968: Բաբայան Արտ., Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնը եւ այլ յիշատակներ, Գլենդէլ, «Նավասարդ» հրատ., 1997: Բաբայան Ա., Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959: Սառիկյան Հ., Հիշողություններ. 1878-1924, հրատ. են պատ.՝ Ա. Վիրաբյանը, Էդգ. Հովհաննիսյանը, Եր., Հայ. Ազգ. արխիվ, 2015 և այլն:

⁸ Տե՛ս Авалов З. Д., Независимость Грузии в международной политике. 1918-1921 гг. Воспоминания. Очерки, Париж, 1924:

Մի շարք պատմաբանների, հասարակական-քաղաքական գործիչների կողմից ներկայացուցչության գործունեությանը առնչվող ընդամենը հպանցիկ ակնարկներ կան՝ կապված 1918-1920 թթ. ազգամիջյան քաղաքական զարգացումների հետ⁹:

Հիմնահարցի հետ որոշակի եզրեր ունեն *Լեոյի*¹⁰ (Առաքել Բաբախանյան) փաստերով և եզրահանգումներով ինքնատիպ աշխատությունները:

Հիմնահարցի հետազոտման ոլորտում որոշակի ներդրում են ակադ. Ա. Մելքոնյանի մի շարք միանգամայն արժեքավոր աշխատությունները¹¹, որոնց առանցքակետը հայկական Զավախքի հիմնախնդիրներն են, սակայն որոնցում հատուկ խնդիր չի դրվել հատուկ հետազոտման ենթակելի ՀՀ ներկայացուցչության գործունեության հարցերը, թեկուզև կան մասնավորապես Ա. Զամայանի և այլոց գործունեության դիտարկման առանձին դիտարժան փաստեր:

Անշուշտ, թեմայի հետազոտման տեսանկյունից միանգամայն կարևորվում են պրոֆեսոր Ա. Հայրունու մենագրությունը և այլ հրապարակումներ¹², որոնցում հանգամանալից վերլուծվել են Անդրկովկասում Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մի շարք կարևոր կողմեր:

Միանգամայն արժևորվում են Վ. Վիրաբյանի¹³ մենագրությունները, որոնցում հետազոտվել են հայ-վրացական քաղաքական-ռազմական առճակատման մի շարք կարևոր դրվագներ, այդ թվում հետպատերազմյան զարգացումները և կողմերի քայլերը՝ կարգավորելու միջպետական հարաբերությունները՝ որոշակի առումով չանտեսելով նաև ՀՀ ներկայացուցչության գործունեությանը վերաբերող մի քանի հարցեր, սակայն հատուկ խնդիր չդնելով առանձին և ամբողջական հետազոտման առարկա դարձնել Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության գործունեությունը:

---

⁹ Տե՛ս Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, М.-Л., Гос. изд-во, 1929: Եսայան Ա., Հայաստանի միջազգային-իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Եր., «Միտք» հրատ., 1967: Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Եր., Բարձրագույն դպրոց, 1997: Գալոյան Գ., Հայաստանը և մեծ տերությունները 1917-1923 թթ., Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999:

¹⁰ Տե՛ս Լեո, Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ Թիֆլիս, «Խորհրդ. Կովկաս», 1925, Եր., «Շեն» հրատ., 2009: Լեո, Սահմանավեճեր. Լոռի. Ախալքալաք. Ղարաբաղ, Թիֆլիս, հրատ. Հայ Հայր. Միութ. Կենտ. խորհրդի, տպ. «Աշխատատը», 1919:

¹¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա. Ա., Զավախք: Պատմության ուրվագծեր, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1999: Տե՛ս նաև Մելքոնյան Ա., Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., «Զանգակ-97» հրատ., 2003:

¹² Տե՛ս Հայրունի Ա., Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918 թվականին, Եր., ԵՊՀ, 2013: Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը գերմանա-թուրքական հարաբերությունների համաձորում, «Վեն», Ժ (ԺԶ տարի), 2018, թիվ 4 (64.) հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 98-111:

¹³ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմը, ՀՀ կառավարության ռազմաքաղաքական գործունեությունը և կուսակցությունները, Եր., «Ասողիկ» հրատ., 2003: Նույնի՝ Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ. 2016 Նույնի՝ Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները և Լոռվա Չեզոք գոտին 1920-1921 թթ., Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016:

Գ. Պեպրոսյանի¹⁴ աշխատությունները ևս քննարկվող հիմնահարցի մի շարք կողմերի լուսաբանման առումով զգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում, այդ թվում վրաց-հայկական պատերազմի, դիվանագիտական-քաղաքական հարաբերությունների և Անդրկովկասի նկատմամբ Ա. Դենիկինի ռազմավարության այս կամ այն ելևէջումների վերաբերյալ: Կ. Սարգսյանի մենագրություններում որոշ դիտարկումներ, արժևորումներ և տեղ-տեղ հակասական, վիճարկելի տեսաքաղաքական մոտեցումները ևս օգտակար են եղել, որոնք վերաբերվում են 1918-1921 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունների բարդույթին¹⁵:

Կ. Խաչատրյանի, Ա. Հակոբյանի, Հ. Սուքիասյանի, Բ. Մայիլյանի ու այլոց մի շարք աշխատություններ և հոդվածներ ևս իրենց վրա են բևեռում պատմաբանների ուշադրությունը, քանզի դրանցում կան հետաքրքիր դիտարկումներ և փաստեր՝ կապված հայ-ռուսական հարաբերությունների, Լոռի-Ախալքալաքի հիմնախնդրի, ազգամիջյան հակամարտությունը առաջ բերած գործունեների հետ, որոնք հանգեցրին քաղաքական քարտեզի նոր վերաձևումների Անդրկովկասում¹⁶:

Հայ-վրացական հարաբերությունների բացահայտման, իրարամերժ մոտեցումների համադրման տեսանկյունից դիտարկվել են նաև մի շարք վրաց հեղինակների՝ Վ. Ի. Աղամիայի, Ա. Ի. Չոխեբու, Գ. Ուրատաձեի և այլոց աշխատությունները¹⁷: Ընդհանուր բնույթի մի շարք հարցեր կեղծ դիրքերից են ներկայացվում Գ. Ռ. Մարխուլայի¹⁸, Ան-

---

¹⁴ Տե՛ս Պետրոսյան Գ., Հայաստանի Հանրապետության առնչությունները Ռուսաստանի Հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918 թ., հունիս-նոյեմբեր), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2003, 2005: Տե՛ս նույնի Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2011: Պետրոսյան Գ., Անդրկովկասը դիվանագիտական հորձանոտում. Հայոց անկախ պետականության կերտումը (1917 թ. փետրվար -1918 թ. հունիս), Եր., ԵՊՀ հրատ., 2018:

¹⁵ Տե՛ս Սարգսյան Կ., Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Եր.: «Նաիրի» հրատ., 2003: նույնի՝ Հայաստանը համաշխարհային հեղափոխության արևելյան խաչմերուկում (Ինչպե՛ս կործանվեց Հայաստանի Հանրապետությունը), Եր., «Նաիրի» հրատ., 2007:

¹⁶ Խաչատրյան Կ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 1920-1922 թվականներին, Եր., ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2007: Հակոբյան Ար., Հայաստանի խորհրդարանը և քաղաքական կուսակցությունները (1918-1921 թթ.), Եր., ՀՅԴ հրատ., 2005, նույնի՝ Հայաստանի Հանրապետություն (1918-1920 թթ.), Եր., «Հայաստան» հրատ., 1992, Եր., 2018. Սուքիասյան Հ., Հայաստանի և Վրաստանի միջև դիվանագիտական կապերի վերականգնման հարցը 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմին հաջորդող շրջանում. Մերձավոր Արևելք. Պատմություն. Քաղաքականություն. Մշակույթ. Հոդվածների ժողովածու, հ. IX-X, Եր., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտ. ին-տ, 2014, էջ 543-555: Մայիլյան Բ., Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի գործունեության պատմությունից (1918 թ. օգոստոս -1921 թ. փետրվար), 2011, Պատմաբանասիրական հանդես, N 1, էջ 61-83: Маилян Б. В., Краткий очерк изгнания армян из Джавахка в 1918 году, Седьмая годовичная научная конференция (3-7 декабря 2012 г.), часть 2. Сб. науч. статей, Ер., Изд-во РАУ, 2013, с. 72-84:

¹⁷ Տե՛ս Адамия В. И., Из истории английской интервенции в Грузии (1918-1921 гг.), Сухуми, Абгосиздат, 1961: Чохели А. И., Политика Франции в отношении Грузии в 1917-1921 годах, Тбилиси, «Мецниереба», 1980: Տե՛ս Уратадзе Г. А., Образование и консолидация Грузинской Демократической республики. Мюнхен, Ин.-т по изучению СССР, 1956 и др.:

¹⁸ Տե՛ս Мархулия Г. Р., Армяно-грузинские взаимоотношения в 1918-1920 годах (с сокращениями), Тбилиси, Тб. гос. ун-т им. И. Джавахишвили, 2007. Տե՛ս նաև <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/1918-1920/>:

դերսենի և Գ. Էզգեի¹⁹ աշխատանքներում՝ իրենց երբեմն սուբյեկտիվ գնահատումներով²⁰:

Անկասկած, հետազոտված հիմնախնդրի լիարժեք լուսաբանման առումով արժեքավոր է Ռ. Հովհաննիսյանի Առաջին հանրապետությանը նվիրված քառահատոր աշխատանքը, որում իրարամերժ և վիճահարույց մոտեցումների հետ մեկտեղ, կան մի շարք դիտարժան մոտեցումներ²¹:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ և ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ: Այն բաղկացած է ներածությունից, 4 գլուխներից (11 ենթագլուխներից), վերջաբանից, աղբյուրների և գրականության ցանկից: Ուսումնասիրության ծավալը կազմում է 224 էջ (առանց մատենագրության):

Ներածության մեջ հիմնավորված է թեմայի արդիականությունը, նշված են ժամանակագրական շրջանակները, գիտական նորույթը, տրված են օգտագործված արխիվային ու այլ սկզբնաղբյուրները և թեմայի վերաբերյալ առկա գրականության պատմաքննական վերլուծությունը:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽԸ «Պետականության վերականգնումը և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության բացումն ու գործունեությունը 1918 թ. Երկրորդ կեսին: փախստականության հարցը» բաղկացած է 3 ենթագլխից:

Առաջին ենթագլխում ներկայացված է ՀՀ ներկայացուցչության բացման գործընթացը: Տույց է տրված, որ Թիֆլիսի Ազգային խորհրդի Երևան մեկնելուց հետո, 1918 թ. հուլիսի 22-ին, ՀՀ դիվանագիտական կապեր է հաստատել Վրաստանի հետ: Այս առումով ուշագրավ է Հովհ. Քաջազնունու 1918 թ. հուլիսի 22-ի դիմումագիրը Վրաստանի ԱԳ նախարարին, որով Արշակ Զամայանը նշանակվում էր Վրաստանում ՀՀ հավատարմատար և նրան հանձնարարվում էր «կառավարության անունից վարել բոլոր բանակցությունները Վրաստանի կառավարության հետ՝ ինչպես քաղաքական բնույթի, այնպես էլ ընթացիկ կյանքի, տնտեսական, իրավական և ցանկացած այլ հարցերով»²²: Ներկայացուցչության խորհրդական Մ. Թումանյանը պնդում է, որ *Զամայանի գործունեությունը որպես Թիֆլիսում ՀՀ հանձնակառարի սկսվել է դեռ 1918 թ. հուլիսի 13-ին, որի մասին նրան տեղեկացրել է Ալ. Խաչիսյանը և այն շարունակվել է մինչև դեկտեմբերի 22-ը*²³, երբ հայ-վրացական հարաբերությունները

¹⁹ Տե՛ս Արդերսեն Է., Էգգե Գ., Արմյանո-Գրուզինական պատերազմը 1918 թ. և Արմյանո-Գրուզինական տարածքային հարցը XX դարում: Արմյանո-Գրուզինական պատերազմը 1918 թ. և Արմյանո-Գրուզինական տարածքային հարցը XX դարում (на рус. и англ. яз.). Տե՛ս <http://www.conflicts.Rem33.com/images/Georgia/Armeno-Georgian-War18-R.html>: <http://iberiana.wordpress.com/armenia-georgia/armeno-georgian-war-1918-20/>:

²⁰ Տե՛ս Տամխարաձե Ն., Georgian State Border–Past and Present, Foreign policy & security programme, August 2012, p. 6-7. Տե՛ս www.css.ge: Կ. Կ. Բլաուվել և Քր. Բերգլունդ, Armenians in the Making of Modern Georgia. Տե՛ս https://www.researchgate.net/publication/303920623_eprints.iliauni.edu.ge/4587/1/22.05.final.Berglund.pdf: Կազեմաձե Փ., Борьба за Закавказье (1917–1921), Инс-т стратег. исслед. Кавказа, Стокгольм, CA&CC Press®, 2010:

²¹ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ. Գ., Հայաստանի Հանրապետություն. Հ. I-IV, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2005-2016, Hovannisian R. G., The Republic of Armenia, vol. 1, Berkeley, Los Angeles, London: Univers. of California Press 1971, vol. 2, 1982, vol. 3, 1996, vol. 4:

²² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 26, թ. 5, ֆ. 200, գ. 1, գ. 75, թ. 1:

²³ Տե՛ս Կումանյան Մ., Дипломатическая история республики Армения, с. 14:

խզվեցին պատերազմով: Ձևավորվում է նաև Փոթիի հյուպատոսությունը, որը ենթարկվում էր ՀՀ հավատարմատարին: 1918 թ. օգոստոսի 3-ին Ջամալյանը Դ. Թյուրքյանին նշանակում է Փոթիի հյուպատոսական գործի ժամանակավոր վարիչ²⁴: Դիվանագիտական ներկայացուցչության կարևորագույն մարմիններից մեկը՝ հյուպատոսական բաժանմունքը, իր գործունեությունը սկսել էր դեռ 1918 թ. օգոստոսի 19-ին²⁵: Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության բաղկացուցիչ մասն էր Տեղեկատվական բյուրոն: Բյուրոյի վարիչ Մալխազովի՝ ԱԳ նախարարին ուղղված բացատրական գրության մեջ մանրամասն ներկայացվում են գործունեության ոլորտներն ու հիմնական նպատակները²⁶:

Երկրորդ ենթագլխում վերլուծվում են ներկայացուցչության ձեռնարկած քայլերը դիվանագիտական առճակատման մինչև նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում: 1918 թ. նոյեմբերի 8-ին ԱԳ նախարարին ուղարկված գաղտնի նամակում Ա. Ջամալյանը գրում է հայ-վրացական հարաբերություններում լարվածության, հայկական պահեստների, Նավթոլորում, Այրումում և Սանահինում գնացքների դեմ վրաց իշխանությունների ուռնագությունների, մյուս կողմից, «Հորիզոն» և «Աշխատավոր» թերթերի բուռն արտահայտությունների մասին վրաց կառավարության դեմ ի պաշտպանություն հայ գաղթականների, խուզարկությունների և մասնավորապես Կարճիկյանի տանը՝ զենք գտնելու պատրվակով, որի հետ կապված վրաց պարլամենտում «Հորիզոնի» և դաշնակցության մյուս օրգանների կողմից մի հարցապնդում էր արվել: Ներկայացված է հավատարմատարի կողմից գործադրված ջանքերը բորբոքված կրքերը հանգստացնելու ուղղությամբ²⁷:

Այդ ընթացքում լարվածությունը էլ ավելի է աճում: 1918 թ. դեկտեմբերի 20-ին Եվգ. Գեգեչկորին հայտնում է Ջամալյանին, որ Դրոյից պաշտոնական հաղորդագրություն են ստացել, որ նշանակում է ռազմական գործողություններ ընդդեմ Վրաստանի հանրապետության, որ *այդ պահից սկսած դիվանագիտական հարաբերությունները համարում է ընդհատված, և հայտնում, որ Ջամալյանը տեղյակ պահի իր կառավարությանը, որ ետ է վերադարձվում հուլիսի 22-ին հանձնված հավատարմագիրը*²⁸: Դրանով դեկտեմբերի 18-ից ժամանակավորապես փակվում է ՀՀ ներկայացուցչությունը Վրաստանում, իսկ Ա. Ջամալյանը վերադառնում է Երևան:

Երրորդ ենթագլխում ընդգծված է, որ ՀՀ ներկայացուցչության համար օրակարգային գաղթականության հարցերի մասին: Այդ մասին է փաստում թիֆլիսաբնակ ախալքալաքցիների 1918 թ. օգոստոսի 10-ի հարցադիմումը, ըստ որի առաջարկվում էին այլ հարցերի հետ միասին *Ախալքալաքի գավառում նույնիսկ ունենալ դիվանագիտական ներկայացուցիչ* և այլն: Այդ հոգսը ծանրացավ Վիրահայոց ազգային խորհրդի և Ա. Ջամալյանի վրա²⁹:

Հայ գաղթականների հայրենի բնակավայրերը վերադարձի ճանապարհին վրացական իշխանությունների հարուցած արգելքների մասին է փաստում 1919 թ. նոյեմբե-

²⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 82, թ. 1:

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 33, թ. 75-77:

²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 12, թ. 209:

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 66, թ. 119:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 75, թ. 15-16:

²⁹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա, նշվ. աշխ., էջ 294-295:

րին Ա. Զամայանի հղած հեռագիրը Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ Ջեյմս Գրինֆիլդին³⁰:

Թ. Բլաուվելտը և Բ. Բերգլանդը փաստելով, որ հայերը Զավախքում ու Ախալցխայում 72,3 տոկոսն էին՝ կազմելով մեծամասնություն, նշում են, որ այդուհանդերձ Վրաստանը մշտապես մերժում էր թուրքական սպանդից փրկված հայերին ապաստան տալ Ախալցխայքում և Ախալցխայում, պարտադրելով նրանց հանգրվանել Սիբիրը հիշեցնող Բակուրիանի բարձրավանդակի անտառներում, որտեղ 30 հազարը մահանում են³¹:

«Հ ներկայացուցությունը մշտապես ձգտել է սատարել և աջակցել փախստականներին, բազմիցս դիմելով Վրաստանի իշխանություններին՝ ակնկալելով խելամիտ վճիռներ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ՝ «ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցությունը 1918 թ. վրաց-հայկական պատերազմին հաջորդող ժամանակահատվածում (1919 թ. հունվար - 1920 թ. վերջ)» բաղկացած է 4 ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում ներկայացված է ՀՀ հաշտարար պատվիրակության բանակցային գործառույթը և դրանում ներկայացուցչության մասնակցությունը, նպատակադրվելով երկուստեք դադարեցնելու թշնամական գործողությունները ռազմական և դիվանագիտական ոլորտներում, հաստատելու երկաթուղային նորմալ հաղորդակցություն: Պատվիրակությունը 1919 թ. հունվարի 1-ից իր գործունեությունը փոխադրում է Թիֆլիս, ուր իր գործերն ավարտում է և թերի մնացածները 1919 թ. մարտի 19-ին հանձնում վերաբացված ներկայացուցչությանը: Համաձայն 1919 թ. հունվարի 17-ին պայմանագրի, ստորագրվում է փոխադարձաբար անկախությունների ճանաչման և դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման մասին պայմանագիր, իսկ մարտի 1-ին համաձայնություն է ձեռք բերվում փոստ-հեռագրական հաղորդակցության կարգավորման հարցում:

Երկրորդ ենթագլխում կարևորվում է դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնման գործընթացի վերհանումը: *Կարելի է հաստատագրել, որ Մ. Հարությունյանի գլխավորած հաշտարար պատվիրակությունը հունվարի 1-ից մինչև մարտի 15-ը Թիֆլիսում հանդիսացել է ՀՀ ներկայացուցչություն՝ մինչև Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերությունների վերականգնումը ամբողջ ծավալով*³²: Մ. Հարությունյանի Ս. Տիգրանյանին ուղղված 1919 թ. փետրվարի 17-ի և մարտի 4-ի նամակներից տեղեկանում ենք ներկայացուցչության աշխատանքների վերսկսման և հավատարմատարի խնդրում վրաց կառավարության կարծրատիպերի մասին և դեմ արտահայտվել Ա. Զամայանի վերանշանակմանը, չնայած հենց վերջինս այն կարծիքին էր, որ «*Վրաստանի հետ սերտորեն դաշնակցելու ամենից մեծ կարիքն ունենիք, որ Վրաստանն էր մեր միակ ճանապարհը քաղաքակիրթ աշխարհի հետ հաղորդակցելու համար*»³³: Մարտի 6-ին ՀՀ ԱԳ նախարար Ս. Տիգրանյանը

³⁰ Տե՛ս Հայրունի, նշվ. աշխ., էջ 183:

³¹ Տե՛ս Blauvelt T. K., Berglund C., Armenians in the Making of Modern Georgia: Տե՛ս 22.05.final. Berglund: See discussions, stats, and author profiles for this publication at. Տե՛ս <https://www.researchgate.net/publication/303920623>: eprints.iliauni.edu.ge/4587/1/22.05.final.Berglund.pdf:

³² Տե՛ս Հարությունյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 101:

³³ Զամայան Ա., Հ. Քաջազունին և Հ. Յ. Դաշնակցությունը, վերահրատ., Եր., Հայկ. ուսում.«Անի» հիմնադրամ, 2016, էջ 80:

տեղեկացնում է Վրաստանի կառավարությանը, որ Լ. Եվանգուլյանը նշանակված է ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչ՝ լիազորվելով պաշտպանել Հայաստանի շահերը³⁴: Մարտի 8-ին Վրաստանի կառավարությունը Հայաստանին, իսկ մարտի 24-ին ՀՀ կառավարությունը Վրաստանին հեռագրեր հղեցին, հավաստելով, որ ճանաչում են միմյանց պետական անկախությունը³⁵:

Լ. Եվանգուլյանը պարտականությունները կատարում է մինչև 1920 թ. ապրիլի 9-ը³⁶, սակայն մինչ այդ հիվանդության պատճառով մի քանի անգամ դիմում է հրաժարականի: Հենց Լ. Եվանգուլյանի և Գ. Մախարաձեի գործուն մասնակցությամբ 1919 թ. նոյեմբերի 5-ին Թիֆլիսում ստորագրվել է ՀՀ համար կենսական ազատ տարանջման մասին պայմանագիրը՝ առանց մաքսատուրքի՝ 3 տարի ժամկետով: 1919 թ. վերջերին Լ. Եվանգուլյանը պաշտոնից հրաժարվում է: 1920 թ. մարտի 30-ին ԱԳ նախարար Ալ. Խատիսյանը Վրաստանի ԱԳ մինիստր Եվգ. Գեգեչկորուն հայտնում է Լ. Եվանգուլյանի պաշտոնաթողության մասին, տեղեկացնելով, որ ժամանակավորապես դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղակալի պարտականությունները դրվել են Մ. Թումանյանի վրա³⁷:

Երրորդ ենթազվիտում հետազոտված է ՀՀ ներկայացուցչության գործունեությունը Վրաստանում հյուպատոսական համակարգի ձևավորման գործում: 1919 թ. փետրվարի 9-ին Եվանգուլյանը հայտնում է, որ ստացել է Բաթումիի ընդհանուր հյուպատոսին ուղղված ԱԳ նախարարության հեռագիրը Սոչիում հյուպատոսարան բացելու մասին: Նշելով, որ մի քանի ամիս առաջ արդեն մտադրություն կար Սոչիում և Սուխումիում (Աբխազիա) հիմնել հյուպատոսություններ, սակայն քաղաքական նկատառումներով որոշվել է այն հիմնել միայն Սուխումիում, և նոյեմբերի 1-ից հյուպատոս նշանակել Վ. Սահակյանին, որին Վրաստանը չի առարկում³⁸: 1919 թ. հուլիսի կեսերին ՀՀ ԱԳ նախարարը դիմում է հավատարմատարին աջակցելու Սուխումիում հյուպատոսարան բացելու խնդրում: ԱԳ նախարարին հղած 1920 թ. փետրվարի 24-ի գեկուցագրում Լ. Եվանգուլյանը կրկին անդրադառնում է Սոչիի և Սուխումիի խնդրին, հայտնելով, որ առայժմ պետք է հաստատել Սուխումիի հյուպատոսին: Սակայն հաշվի առնելով, որ Սոչիի շրջանը ապստամբվելով, բաժանվել էր Կամավորական բանակից, ՀՀ կառավարությանը անհրաժեշտ էր գտել Հակոբյանին հաստատել իբրև Սոչիի շրջանի հյուպատոս, կամ էլ նշանակել մի նոր անձի՝ համապատասխան հրահանգները տալով Բաթումիի ընդհանուր հյուպատոս Հ. Չմշկյանին³⁹: Ինչպես տեսնում ենք ՀՀ դիվանագիտական համակարգը Վրաստանում բավականաչափ ձևավորված էր, համակարգված էր և փորձում էր լուծել հայությանը հուզող հարցերը:

Չորրորդ ենթազվիտում ցույց է տրված, որ Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության կարևորագույն առաքելություններից էին անշուշտ, պարենային, առևտրային հարաբերությունների կարգավորման, և տարանցիկ ուղիների կենսապահովման հարցերը: Հենց դա նկատի ուներ Ա. Զամալյանը. «1918 թ. աշնանը...Վրացական իշխա-

³⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 31, 72-74, գ. 26, թ. 131:

³⁵ Տե՛ս Վրացյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 249-250, 266:

³⁶ Տե՛ս Туманян М., указ. соч., с. 20, ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 357, մաս I, թ. 48:

³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 520, թ. 148-149:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 350, թ. 5, 9-10:

³⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, գ. 1, գ. 551, թ. 1, «Աշխատավոր», Թիֆլիս, 1919, 24 սեպտեմբերի, N 199:

նուփինները չէին ուզում... նավթի եւ բէնզինի փոխադրուփինը վրացական երկաթուղով արտօնել: Ճարահատյալ այդ պահանջին էլ համաձայնեցինք՝ խոստանալով նաւթի եւ բէնզինի 20%-ը յանձնել վրացիներին»⁴⁰:

Կուտակված խնդիրների լուծման գործում ՀՀ ներկայացուցչությունը և Բաթումիի ու Փոթիի հյուպատոսարանները սերտորեն համագործակցում էին և համաձայնեցնում գործողությունները: 1919 թ. հունիսի 2-ին Բաթումիի հյուպատոսը տեղեկացնում էր, որ ապրանքների շուտափույթ առաքման համար ձեռք են առնված հնարավոր միջոցները, խնդրելով, որ հանձնակատարն էլ իր հերթին նպաստի 3 նավ այլուրի տեղափոխման գործում⁴¹:

ԱԳ նախարարին ուղղված 1919 թ. սեպտեմբերի 25-ի գրության մեջ Լ. Եվանգուլյանը կարևորելով առևտրային և ֆինանսական գործերը, խնդրում էր Թիֆլիսում նշանակել պետական վերահսկչի ներկայացուցիչ⁴², նախատեսելով նաև օրենքի նախագիծ⁴³: Ներկայացուցչությունը փորձեց համախմբել հայ առևտրաարդյունաբերական և ֆինանսական-բանկային ներուժը: 1919 թ. սեպտեմբերի 28-ին Լ. Եվանգուլյանի և Մ. Թումանյանի հրավերով Թիֆլիսում տեղի ունեցավ հայ արդյունաբերողների և բանկերի ներկայացուցիչների ժողով⁴⁴, որը սակայն արդյունավետ չեղավ:

1920 թ. մայիսի 5-ին նոր դեսպան Տ. Բեկզադյանը Վրաստանի վարչապետին հավատարմաթուղթը հանձնելու ժամանակ⁴⁵ քննարկում է փոխադարձ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր, կարևորելով ապրանքների տարանցման խնդիրը⁴⁶:

Բաթումիի մարզի գեներալ-նահանգապետ Կուկ-Կուլիսին ուղղված գլխավոր հյուպատոս Աթաբեկյանի 1920 թ. հունիսի 25-ի գրությունում հարց էր բարձրացվում ՀՀ պատկանող մոտ 24 հազար փուֆ բամբակի վրա դրված արգելքի չեղարկման մասին, որը ֆրանսիական կառավարությունն ապօրինաբար համարում էր իրենը⁴⁷: 1920 թ. հունիսի 6-ին Աթաբեկյանը և ՀՀ ֆինանսների նախարարի օգնական Մելիքյանը դիմելով հանձնակատարին, կրկին իրազեկում են, որ եղել են ֆրանսիական կոմիսար դը Մարտելի մոտ՝ բամբակի հարցը կարգավորելու, սակայն վերջինս հաստատել է իր կարգադրությունը՝ բռնի խլել բամբակը, առաջարկելով հարցը վիճարկել Մարտելի արտակարգ դատարանում⁴⁸: Այդ մասին կրկին Տ. Բեկզադյանին տեղեկացվում է Բաթումիի գլխավոր հյուպատոսի 1920 թ. հուլիսի 2-ի դիմումագրում, նշելով, որ չնայած Կուկ-Կուլիսի կարգադրությանը՝ Մարտելը կարգադրել է բամբակը արտահանել Ֆրանսիա⁴⁹:

ԵՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ «Դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը ռազմամթերքի և հայկական ունեցվածքի Հայաստան տարանցման, զինակոչի և վրաց-ադրբեջանական դաշինքի հարցերում» բաղկացած է 2 ենթագլխից:

⁴⁰ Զամալեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 148:

⁴¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 151, թ. 16:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 127, թ. 175:

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 279:

⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 94, թ. 8:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 3, թ. 179:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 212, թ. 77:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 368, ց. 1, գ. 18, թ. 2, 8:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 23:

⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 7:

Առաջին ենթագլխում կարևորվել է ներկայացուցչության գործունեությունը գենք-նազմամթերքի, Թիֆլիսում ՀՀ ռազմական ունեցվածքի տեղափոխման գործում, որն այն առաջնահերթություններից էր, որը շահարկվում էր Վրաստանի կողմից, ինչը դիպուկ է նկատել Ա. Ջամալյանը. «վրաց ղեկավարները...վճռականապես մեթոմ էին ճանաչել հարեանների իրաունքը այնտեղ մնացած ընդհանուր պետական գոյքերի վրա եւ չէ կարող նրանցից որևէ մաս գիջիլ Հայաստանին...Հայաստանը Վրաստանին տուրք պետք է վճարեր եւ դեռ նա էլ վրաց ղեկավարների կողմից դիտում էր իբրեւ գիջում, իբրեւ մեկը այն գիջումներից, որոնց փոխարէն Հայաստանը պէտք է հրաժարուէր Վրաստանին առաջադրուած իր հողային պահանջներից»⁵⁰: Զգալի ջանքեր գործադրվեցին այդ խնդիրները լուծելու, սակայն վրաց իշխանություններն այլ ռազմավարություն որդեգրեցին: Ա. Ջամալյանը նկատում է. «1918-1920 թթ. ընթացքին Ամերիկայից եւ Եւրոպայից Հայաստան դրկուեցին նախ՝ ալիք եւ պարեն՝ հայ ժողովուրդը սովահարութիւնից փրկելու, ապա նաեւ գենք ու ռազմամթերք՝ նրա ինքնապաշտպանութեանը սատարելու համար: Բայց այս դեպքում էլ նրանք պետք է արժեցնէին Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը եւ արժեցրին, *պահանջելով, որ իրենց փրուի դրկուած ալիքի եւ գէնքի 25%-ը*»⁵¹:

Մեկ այլ գրության մեջ Խատիսյանը նկարագրելով բանակի թշվառ վիճակը՝ 50 տոկոս տիֆից հյուծված զինվորությանը, որոնց թիվը հասնում էր շուրջ 3,5 հազարի, Եվանգոլյանից ակնկալում էր ոչ միայն հացի խնորի լուծում, այլև Հայկական կորպուսի ունեցվածքի ետ վերադարձ, *խնդրելով Վրաստանի կառավարությանը հալուկ պարզաբանել, որ մոռանան պարտերազմի մասին, և պնդել, որ անհրաժեշտ է անկեղծ, արագ և երկու կողմերի պաշտպանության շահերից եկող համագործակցություն*⁵²:

Երկրորդ ենթագլխում արժևորվել է Ռուսաստանի հարավի ռազմաքաղաքական կազմավորումների հետ ոչ միանշանակ հարաբերությունների հարցերը, քանզի մտայնություն էր իշխում, թե իբր ՀՀ գաղտնի համաձայնություն է կնքել Դենիկինի հետ⁵³, ըստ այդմ Կամավորական բանակի մեջ թե՛ Վրաստանը, և թե՛ Ադրբեջանը իրենց սպառնացող վտանգ էին տեսնում, որի դեմ ռազմաքաղաքական դաշինքի հարցը քննարկվում է 1919 թ. կեսին անդրկովկասյան կոնֆերանսում: Թե՛ կոնֆերանսի հայ պատվիրակները, և թե՛ Եվանգոլյանը քիչ ջանքեր չգործադրեցին, որ ստեղծված վիճակից դուրս գան⁵⁴: *Ի վերջո, 1919 թ. հունիսի 16-ին Վրաստանի և Ադրբեջանի միջև կնքվեց ռազմաքաղաքական դաշինք՝ 3 փարով, որն ուղղված էր Ա. Դենիկինի դեմ, որն ըստ Զ. Ավալովի դիտարկման «գուտ պաշտպանողական նպատակներ էր հետապնդում»*⁵⁵: Ի պատասխան Դենիկինը⁵⁶ 1919 թ. նոյեմբերի 19-ին տնտեսական շրջակա-

⁵⁰ Ջամալեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 108-109, 112, 124:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 149:

⁵² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 116, թ. 36:

⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 362, թ. 2-3:

⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 275, ց. 5, գ. 111, գ. 237, թ. 39:

⁵⁵ Տե՛ս Աвалов З., Независимость Грузии в международной политике, с. 209-210:

⁵⁶ Դենիկինը ՀՀ հետ ունեցած գաղտնի պայմանավորվածության մասին լուրերը, որն *այդպես վախեցրել էր վրացիներին և դուր չէր եկել անգլիացիներին*, համարեց *վրացական լեգենդներից*, որը չափավորեց Ադրբեջանի ու Վրաստանի ռազմաշունչ բռնկումը: Տե՛ս Деникин А. И., Очерки русской смуты. Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919 (Воспоминания. Мемуары), М., 2002, с. 320-321:

կում է հայտարարում թե՛ Ադրբեջանին, և թե՛ Վրաստանին⁵⁷: Ստեղծված իրավիճակում ՀՀ պարզապես չէր կարող հրաժարվել քաղաքական, տնտեսական և ռազմական հարաբերություններից Կամավորական բանակի հետ, ինչը կհանգեցներ Կովկասյան տարածաշրջանում ՀՀ վտանգալից մեկուսացմանը, քանզի հնարավոր չէր ապահովել Դոնից և Կուբանից հացահատիկի, զենք ու զինամթերքի ներկրումը: Հ. Օհանջանյանը այդ օրերին Թիֆլիսում աներկբա հայտարարություն է անում, որ եթե հարկ լինի ընտրություն կատարել թուրքերի և Դենիկինի միջև, ապա, իհարկե կնախընտրեն վերջինիս:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽԸ «ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը սահմանային-տարածքային և հայ-վրացական դաշինքի ձևավորման ուղղությամբ 1919-1920 թթ.»» բաղկացած է 2 ենթագլուխներից:

Առաջին ենթագլխում նշվում է, որ ներկայացուցչության գործունեության տեղաշարժերը մեծամասամբ կախված էին տարածաշրջանային զարգացումներից՝ կապված Դաշնակիցների կողմից առաջադրվող լուծումների հետ՝ Հայաստանի սահմանների, մանդատի և այլ հարցերի հետ կապված⁵⁸: 1920 թ. ապրիլի 3-ին ՀՀ ԱԳ նախարարը հայտնում է ՀՀ կառավարության որոշման մասին Տիգրան Բեկզադյանին Թիֆլիսում դիվանագիտական ներկայացուցիչ նշանակվելու մասին, լիազորելով պաշտպանել ՀՀ շահերը⁵⁹: Տ. Բեկզադյանը իր պարտականություններին անցնում է մայիսի 3-ին և մայիսի 5-ին այցելում Ն. Ժորդանիային, քննարկելու հույժ կարևոր տարանցիկ առևտրի և ապրանքափոխադրման հարցերը⁶⁰: Այդ մասին Ռ. Հովհաննիսյանը նկատել է. «Նախկին Ռուսաստանյան կայսրության փարածքում ամենակենսականորեն կարևոր դիվանագիտական հաստատությունը, անկասկած, հանդիսացավ Թիֆլիսյան միսիան: Թիֆլիսյան դիվանագիտական միսիայի ծավալուն փաստաթղթերը վկայում են նրա աշխատանքի կարևորության և լարվածության մասին»⁶¹:

ՀՀ ներկայացուցիչը ԱԳ նախարարին ուղղված 1920 թ. հունիսի 12-ի գրությամբ տեղեկացնում էր Վրաստանի և Ռուսաստանի միջև մայիսի 7-ին կնքված պայմանագրի հետ կապված իր կողմից հայտնված բողոքի մասին, որ չնայած նոյեմբերի 3-ի արբիտրաժային պայմանագրին, 1) Վրաստանը իրենցից գաղտնի իր տարածքի անբաժան մասն է հայտարարել և՛ Ախալքալաքը, և՛ Չեզոք «գոնան», դրա հետ մեկտեղ ընդգծելով հայ ժողովրդի անկեղծ ցանկության մասին խաղաղ ճանապարհով բոլոր վիճելի հարցերը հարթել: Հիշեցվում էր նաև, որ չնայած 1919 թ. փետրվարի 28-ի և մարտի 3-ի համաձայնագրերին, «1. Վրաստանի իշխանությունները ամեն կերպ արգելք են հարուցում զենքի տեղափոխման հարցում, 2. առանց հայկական կողմի գիտության և թույլտվության՝ զորքերի տեղաշարժեր են կատարվում» Արդահանի շրջանում⁶²:

Երկրորդ ենթագլխում նշվում է 1920 թ. երկրորդ կեսին Բ. Լեզրանի հետ համաձայնության ձախողման, Խորհրդային Ռուսաստանի հետ փակուղային, ոչ լավ հաշվարկված արտաքին քաղաքականության, դաշնակիցներից օգնության բոլոր

⁵⁷ Տե՛ս Գусейнзаде Р. А. оглу, Кавказ и армяне, Баку, Печ. дом "Апострофф", 2014. с. 553:

⁵⁸ Տե՛ս ՀԱԱ. ֆ. 275, ց. 5, գ. 97, թ. 73:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 200, ց. 1, գ. 520, թ. 160:

⁶⁰ Տե՛ս Туманян М., ук. соч., с. 30, ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 73, թ. 50-51:

⁶¹ Տե՛ս Ованнисян Р., Международные отношения Республики Армения 1918-1920 гг., с. 623:

⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 569, թ. 125-126:

հույսերի ի դերն լինելու մասին, երբ ըստ Ալ. Խատիսյանի, դաշնակիցները մեկը մյուսի ետևից լքեցին Հայաստանը⁶³:

Կարևորվում են Թուրքիայի հետ պարերազմի պայմաններում ձեռնարկված փոթևոտ քայլերի մասին Վրաստանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինք ձևավորելու: 1920 թ. փետրվարի 4-ին Խատիսյանին հղած գրությանը Եվանգուլյանը կարևորում էր դաշինքը, գտնելով, որ բոլշևիկներն անուժ են⁶⁴: 1920 թ. փետրվարի 8-ին Հ. Տեր-Հակոբյանը Լ. Եվանգուլյանին ուղղված նամակում հայտնում էր, որ կառավարությունը չի առարկում դաշինքի կնքմանը, ցանկանալով իմանալ, թե՞ արդյոք այդ գաղափարը չի հանդիսանում նախադրյալ, որ դրա հաշվին լուծվեն տարածքավեճերը⁶⁵: 1920 թ. մայիսի 6-ին Հ. Օհանջանյանը հեռագրում է, որ *պայտրասը են համագործակցել Վրաստանի հետ*⁶⁶: Ըստ Ալ. Խատիսյանի, հոկտեմբերի 18-ին Ռ. Տեր-Մինասյանի գլխավորությամբ պատվիրակությունը Թիֆլիս է մեկնում՝ *«համոզելու համար Վրաց կառավարությանը, որ համաձայնություն գայ Հայաստանի կառավարության հետ միացած ուժերով կռուելու Հայաստանին և ել Վրաստանին սպառնացող...վրանգներուն դէմ*⁶⁷: Բանակցությունները ձախողվում են: Բեկզադյանը խոստովանում է, որ *«վրացիների դիրքը պարզ է և բնական իրենց շահերի տեսակետից»*: Իսկ Ալ. Խատիսյանը Կարաբեքիրի հետ զրույցից մի դիտարժան մեջբերում է անում. *«Դեռ Հայերու դէմ պատերազմական գործողություններ սկսելէ առաջ, ըսաւ ան, Անգորայի ներկայացուցիչները ի դէմս Եուսուֆ Քեմալ բէյի եւ Ալի Ֆուատ փաշայի՝ 1920 թ. ամառը եղան Թիֆլիս և Վրաց կառավարութեան հետ դաշն կապեցին, որու զօրութեամբ Վրաստանը, հայ-թրքական պատերազմ ծագելու պարագային, պէտք է չէզոքութիւն պահէր եւ ատոր փոխարէն պէտք է ստանար Բորչալուի եւ Ախալքալաքի գաւառները եւ Արդահանի շրջանը»*⁶⁸: Թուրքական առաջին վերջնագրից հետո, ՀՀ կառավարությունը համաձայնվում է *նոյեմբերի 13-ի համաձայնագրով ժամանակավորապես՝ 3 ամսով Չեզոք գոյին հանձնել Վրաստանի տնօրինությունը*, և լիազորում Տ. Բեկզադյանին այն ստորագրել, որից օգտվելով, Վրաստանը նոյեմբերի 15-16-ին զորքեր է մտցնում Զալալօղլի, Բզովիալ, Շահալի, որի դէմ Բեկզադյանը կտրուկ բողոքում է⁶⁹: Իրավացի էր գեներալ Հ. Քիշմիշյանը էր, որ նոյեմբերի 16-ին Ռ. Տեր-Մինասյանին հղած զեկույցում գտնում էր, որ Վրաստանից *«...օգնություն սպասել չարժէ»*⁷⁰:

Հայ-վրացական պաշտպանական դաշինքը ի դերն եղավ: Առավել ևս, որ ՀՀ կառավարության կողմից գրեթե անտեսվեց բոլշևիկյան գործոնը, և հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով, ըստ Բեկզադյանի, Լեզրանը բազմաատ կարծիք էր հայտնել, ***թե հայկական կողմը միշտ ուշանում է ժամանակին ընդունելու նպաստավոր առաջարկը, իսկ հետո ընդունում ավելի աննպաստը: Գուցե դրանից ելնելով, Տ.***

⁶³ Տե՛ս Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 291:

⁶⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 221, թ. 12-14, 21-23:

⁶⁵ Տե՛ս Վիրաբյան Վ. Հ., Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական..., էջ 626:

⁶⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 218, թ. 103:

⁶⁷ Խատիսյան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 266:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 268:

⁶⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 602, թ. 422, գ. 607, թ. 214-215, ց. 2, գ. 102, թ. 1-3:

⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 221, թ. 148:

Քեկզաղայանն գրել էր, որ պետք է ընդունել ոռւանների առաջարկը⁷¹: Հետևաբար, հայկրացական դաշինքի ծախողումն օրինաչափ էր, քանզի շահերն էին տարբեր, իսկ Կրաստանը գերադասեց և առաջնային համարեց սեփական շահը: Սևրյան-արևմտյան մտասևեռումն էլ իր դերը խաղաց:

Եզրակացության մեջ եկել ենք այն եզրահանգմանը որ Առաջին հարապետության տարիներին ՀՀ արտաքին աշխարհի հետ կապող կարևորագույն հանգուցակետերից մեկը եղել է Թիֆլիսը, որտեղ իր գործունեությունն է ծավալել ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունը և նրան ենթակա հյուպատոսական ծառայությունները Բաթումիում, Փոթիում, Սուխումիում և այլուր: ՀՀ ներկայացուցչությունը այն կենտրոնատեղին էր, որը կապող դեր էր խաղում թե՛ Փարիզի, թե՛ Մոսկվայի և թե՛ Ղրիմի ու Հյուսիսային Կովկասի, թե՛ Կամավորական բանակի և ՀՀ համար առևտրատնտեսական պարենային ու ռազմական առաքումների տեսանկյունից որպես տարանցիկ փոխադրումների հանգուցակետ:

Այդ տեսանկյունից երկու երկրների անկախության հռչակումից հետո կարևորագույն քայլերից մեկը դիվանագիտական մակարդակով միմյանց ճանաչումն էր և ներկայացուցչությունների հաստատումը, որոնք միջպետական հարաբերությունների զարգացման կարևոր լծակներ էին: Ատենախոսությունում արծարծված հարցերի ամբողջությունը մեզ բերեց այն եզրահանգմանը, որ Թիֆլիսում ՀՀ ներկայացուցչության գործունեության դասերը միանգամայն ուսանելի են արդի դիվանագիտական գործընթացների իմաստավորման և առավել ամբողջացման տեսանկյունից:

---

⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 290, ց. 1, գ. 41, թ. 9-10:

Ատենախոսության թեմայով հեղինակի գիտական հրատարակումները

1. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության ստեղծումը Վրաստանում, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», Երևան 2011, N 6 (135), էջ 29-34:
2. Ախալքալաքի գաղթականության դրությունը 1918 թ. վերջերին և Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը, «Մեսրոպ Մաշտոց Համալսարանի Լրատու» 2015, էջ 115-124:
3. Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը հայ-վրացական պատերազմի նախօրյակին (1918 թ. հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին), «Պատմություն և մշակույթ». Հայագիտական հանդես, հատոր Բ, Երևան 2013, էջ 199-208:
4. Հայ-վրացական քաղաքական հարաբերությունների կարգավորումը 1918 թ. դեկտեմբերյան պատերազմից հետո և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության վերաբացումը, «Պատմություն և մշակույթ». Հայագիտական հանդես, Երևան, 2015, էջ 239-252:
5. Անդրկովկասյան Հանրապետությունների 1919 թ. ապրիլյան կոնֆերանսը Թիֆլիսում և Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը, «Պատմություն և մշակույթ» Հայագիտական հանդես, Երևան, 2018, էջ 190-197:
6. Թիֆլիսում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության վերաբերմունքը 1919 թ. վրաց-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքի նկատմամբ, «Հայագիտական հանդես» (Խ.Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ), N 4 (42), Երևան, 2018, էջ 220-237:
7. ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեությունը Վրաստանից Հայաստան զենք, զինամթերքի, ռազմական գույքի և մի շարք այլ խնդիրների լուծման գործում, «Социосфера», Научно-методический и теоретический журнал, Россия, Пенза, N 3, 2019, с. 115-118. (անգլ.):
8. Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ծավալած գործունեությունը հյուպատոսական համակարգի ձևավորման և ուղղորդման գործում 1919-1920 թթ., «Интернаука», Москва, N 32 (114), 2019, Сентябрь, с. 56-60:
9. Վրաստանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության ջանքերը հայ-վրացական պաշտպանական միության ձևավորման ուղղությամբ 1920 թ. աշնանը, «Регион и мир» (научно-аналитический журнал), Ереван, 2019, том X, N 2, էջ 44-53:

КАЗАРЯН АРТАК ЭДВАРДОВИЧ

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО
ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В ГРУЗИИ
(1918-1920 гг.)**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 «История Армении».

Защита состоится 30-го апреля 2021 г., в 15⁰⁰ на заседании специализированного совета по История Армении 004 ВАК РА при Институте Истории Национальной академии наук РА (3750019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24/4).

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена раскрытию деятельности дипломатической миссии РА в Грузии в 1918-1920 гг., которая открылась 22 июля и первым послом был назначен Аршак Джамалян, после него Левон Евангулян, а в начале апреля 1920 г. Тигран Бекзадян.

Все они от правительства РА получили полномочия вести любые переговоры по текущим вопросам, а также в области экономики, торговли, военного сотрудничества, приобретения оружия для армянской армии, разрешения спорных территориальных вопросов относительно Лори-Ахалкалаки, Карабах-Зангезура, Нахичевани и других исконно армянских регионов. В отношении обеспечения отношений со внешним миром роль Тифлисской армянской дипломатической миссии была весьма весомой. Миссия была связующим мостом между Арменией и с Грузией, Россией, Европой и вообще остальным миром.

В диссертации раскрыта работа дипломатической миссии во время грузино-армянской двухнедельной декабрьской войны 1918 г. когда межправительственные отношения между двумя соседними республиками весьма обострились, дипломатические связи были прерваны и борьба за Лори-Ахалкаки и другие армянские территории достиг своего апогея. И несмотря на усилия правительства Республики Армении, а также тифлисской армянской дипломатической миссии, Грузия кроме развязывания войны против армянской республики и гонения армян в самом Тифлисе и в других районах, ответила неслыханной блокадой, закрытием железных дорог, ведущих в Армению, запретом армянского имущества, находившимся в Грузии, и в частности в Тифлисе. Все это привело к продовольственному и топливному неслыханному кризису, голоду в Армении. И несмотря с военной точки зрения победу в войне, при посредничестве союзников правительство Армении вынуждено было согласиться на неприемлемые условия заключения мирного договора, с чем выразил своего несогласия дипломатический представитель Армении в Тифлисе Аршак Джамалян. В результате, только после переговоров делегированного в Тифлис мирной делегации М. Арутюняна, которая в этот промежуток времени выполняла роль дипломатической миссии, возобновились прерванные между Грузией и Арменией дипломатические отношения, и вместо А. Джамаляна дипломатическим представителем Республики Армении в грузинской республике в начале 1919 г. был назначен опытный Левон Евангулян.

Дипломатическая миссия Армении в Республике Грузии сыграла важную роль в разрешении насущных проблем армянского беженства, находящихся в ужасном положении в Бакуриани, Цалька и в других районах, неоднократно обращаясь к грузинскому

правительству в деле разрешения продовольственных-жилищных насущных вопросов, разрешения их проживания на территории Грузии, а также возможного переселения с этих районов в Армению. В диссертации также немало внимания уделено раскрытию накопившихся проблем и трудностей в этой области, разрешения вопросов разногласий и недопониманий в грузино-армянских отношениях.

Дипломатическая миссия сыграла важную роль в подписании грузино-армянского свободного транзита от 5 ноября 1919 года, которая способствовала разрешению продовольственных проблем, обеспечению Республики Армения хлебом, а также насущных вопросов армянского беженства, импорта так необходимого для РА оружия и боеприпасов, и в частности из Англии, с других стран Антанты, Юга России и других государств.

В конце 1920 г. правительство РА через посредничество и многократных усилий дипломатической службы в Тифлисе предприняла безуспешную попытку заключить военнопоборонительный союз с Республикой Грузии, которая еще в июне 1919 г. заключила военнопоборонительный союз с Республикой Азербайджан о взаимной помощи, который по сути дела была направлена против Республики Армения и ее изоляции в закавказском регионе. Это обстоятельство тоже сыграло весьма важную роль в провале заключения грузино-армянского военного-оборонительного союза. В результате, многочисленные усердия дипломатической миссии Республики Армения в Грузии не дали необходимых военно-политических результатов, и начавшиеся в сентябре 1920 г. турецко-армянской войне Республика Армения оказалась один на один против Турции, а также лишившись ожидаемой помощи со стороны союзников стран Антанты, потерпела сокрушительное поражение, капитулировала, а тем временем воспользовавшись заключившим с Турцией нейтралитетом, грузинская республика посягла на исконно армянские территории в Борчалиском районе относительно Лори.

Дипломатическая миссия и консульские учреждения также приносили неоценимую пользу в области приобретения ценной информации, на которых строились отношения с другими государствами, хотя еще не опытная Республика Армения в этой области имела перегибы и досадные ошибки. С падением Первой Республики перестала существовать и дипмиссия РА в Тифлисе, до конца достойно представляя страну различным государствам.

Данное исследование имеет не только научное, но и важное практическое значение. Проведенные в исследовании многочисленные новоявленные и введенные в научный оборот архивные и иные материалы, могут быть использованы на нынешнем этапе специализированными кафедрами ВУЗ-ов, дипломатическими учреждениями РА.

KAZARYAN ARTAK EDVARD

THE ACTIVITY OF THE DIPLOMATIC MISSION OF REPUBLIC OF ARMENIA IN GEORGIA (1918-1920)

Dissertation for the degree of Doctor of History on the specialization of «History of Armenia»
07.00.01

The defense of the dissertation will be held on April 30, 2021, 15⁰⁰, at the session of the Specialized Council 004 “History of Armenia” of SCC RA by the Institute of History of the National Academy of Sciences of RA. Address: Yerevan (3750019, Yerevan, Marshal Baghramyan Avenue, 24/4).

SUMMARY

The dissertation refers to the study of the activity of RA's diplomatic mission in Georgia in 1918-1920, which is opened on the 22nd of July and in this post assigned Arshak Djalyan, after him Levon Evangulyan, and at the beginning of April of 1920 - Tigran Bekzadyan.

They all received the RA government's authority to conduct any negotiations on current issues, economy, trade, military collaboration, acquisition of weapons for the Armenian army, and solve the disputable territorial questions of Lori-Akhalkalak and other native Armenian regions. From the aspect of ensuring relations with the external world, the Tiflisyan Armenian diplomatic mission's role was significant. Mission represented as a connection bridge with Georgia, Russia, Europe, and generally with the world's other countries.

In dissertation revealed the activity of diplomatic mission during the Georgian-Armenian two-weekly war in December of 1918, when intergovernmental relations between two neighboring republics were sharpened, diplomatic connections will be interrupted, and the struggle for Lori-Akhalkalak, other Armenian territories reached to his peak.

Despite the efforts of the government of the Republic of Armenia, and also the Tiflisyan diplomatic mission of RA, Georgian Republic, besides the launching the war against the Armenian republic and persecuting Armenians exactly in Tiflis and in other regions of Georgia, also responded by the blockade of Armenia, by the closing railroads carrying to Armenia, banning the Armenian property in Georgia, and particularly in Tiflis. A lot of this led to the unprecedented provision and fuel crisis and hunger in Armenia.

Despite the aspect of victory in the Armenian-Georgian war, by the mediation of Allied countries, the Republic of Armenia's government enforced to agree with unacceptable conditions of the signing peace agreement. Still, his disagreement categorically expressed the diplomatic representative of the Republic of Armenia in Tiflis Arshak Jamalyan. As a result, only after the sending to the Tiflis delegation of M. Harutyunyan, which is in this period carried the functions of diplomatic representation of RA and negotiations with Georgian government at the beginning of March of 1919, interrupted diplomatic relations between Georgian and Armenian Republic restarted, and instead of A. Jamalyan as diplomatic representative in the Republic of Georgia by the government of RA appointed the Levon Evangulyan.

The Republic of Armenia's diplomatic mission in Georgia played an essential role in solving Armenian refugees' vital problems in Bakuriani, Chalka, and other regions in terrible conditions.

The diplomatic mission repeatedly applied to the Georgian government to solve the provision-apartment critical problems, permitting refugees' living tasks in Georgia and possibly migrating to Armenia. In the dissertation, not little attention is given to revealing accumulating issues and difficulties in this sphere, solving Georgian-Armenian disputes and misunderstandings in mutual relations.

The diplomatic mission played an essential role in the signing of Georgian-Armenian on the 5th of November of 1919 free transit, which is assisted to the solving of provisions problem, for the providing the Republic of Armenia by bread, and also the vital issues of Armenian refugees, and even importing for the Armenian Army so much necessary arms and hardware, and particularly from England, other countries of Entente, South of Russia and other states.

At the end of 1920, the government, with the mediation of the Tiflisyan Diplomatic Mission, undertook multiple unsuccessful attempts to sign a military-defensive treaty with the Republic of Georgia, which is in June of 1919 signed a political-military agreement with the Republic of Azerbaijan about the mutual helping, which is directed essentially against the Republic of Armenia and its isolation in Transcaucasus region. This circumstance also played a crucial role in the failure of the signing of the Georgian-Armenian defensive-military treaty.

As a result, the Republic of Armenia's diplomatic mission efforts in Georgia doesn't bring indispensable military-political products. Starting in September of 1920 Turkish-Armenian war, the Republic of Armenia appeared against Turkey, also losing waiting assistance from the Allied countries of the Entente. Despite this, Armenia carried shatter defeat, capitulated, and this same time Georgian republic, using its neutrality with Turkey, invaded on the Armenian native territories of Lori in Borchalu region.

Diplomatic missions and embassy organs also bring invaluable profits in obtaining expensive information, on which based the relations of the Republic of Armenia with the different countries. Although this still experienced Republic of Armenia's diplomatic mission in Tiflis has stumbles and regrettable mistakes. The fall of the First Republic also stopped the existence of the Diplomatic Mission in Tiflis, until the end representing our country with the dignified carriage to the other states.

This research has not only the scientific, as well the essential practice meaning. Using in research circulation, numerous newest archives and other materials will be used by the specialized chairs of Institutions of High Education and Diplomatic Structures of RA in the present period.